

“Həmasə” əsəri və ərəb ədəbiyyatşünaslığında Xətib Təbrizinin rolu

Ülkər Zakirqızı (Məmmədova)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Annötasiya. Ərəb xalqı hər zaman keçmiş və mənəvi sərvətindən bəhs edərkən zəngin poeziyası ilə fəxr etmişdir. Dərin köklərə sahib bu sərvət ərəblərin qürur mənbəyi olmuşdur. Tarixi proses kimi ədəbi nümunələrin qorunmasında antologiyaların əvəzsiz rolu olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında onlarla mötəbər antologiya vardır. Onlardan biri də Əbu Təmmamın “Həmasə” əsəridir. Məlumdur ki, cahiliyyə və ilk islam dövrü şeir nümunələrinin başa düşülməsində çox vaxt çətinliklər olurdu. Bu səbəbdən onların şərhə zərurəti yaranırdı. Orta əsrlərdə şərhçiliklə məşğul olan bir çox məşhur alimlərin adları məlumdur. Onlardan biri də Xətib Təbrizi idi. Azərbaycanlı alimin yaradıcılığında şərhçiliyin xüsusi yeri vardır. Onun Əbu Təmmamın “Həmasə” əsərinə yazdığı şərhə həm müasirləri, həm də sonrakı filoloqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu əsərə onlarla şərhə yazılmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar çox vaxt əsərə daxil olmuş şeirləri təhlil edərkən, məhz Xətib Təbrizinin şərhinə istinad edirlər. Məqalədə antologiyaların yaranma səbəbi, Əbu Təmmamın “Həmasə” əsəri, ona yazılmış şərhələr, Xətib Təbrizinin xidmətləri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Xətib Təbrizi, Əbu Təmmam, “Həmasə”, antologiya, şərhçilik

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.03.2023; qəbul edilib – 31.03.2023

The book of “Hamasah” and the role of Khatib Tabrizi in Arabic literary studies

Ulker Zakirgizi (Mammadova)

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Abstract. Arab people have always been proud of their rich poetry when talking about their past and spiritual wealth. The fact that this wealth is deeply rooted was a source of pride for the Arabs. Anthologies have played an indispensable role in the preservation of literary patterns as a historical process. There are dozens of authoritative anthologies in Arabic literature. One of them is Abu Tammam’s book of “Hamasah”.

It is known that difficulties often arise in understanding poetic patterns relating to the age of ignorance and early Islamic periods. Therefore, their commentary was necessary. The names of many well-known scientists engaged in commentary in the Middle Ages are known. One of them was Khatib Tabrizi. The commentary occupies a special place in the work of the Azerbaijani scientist. Abu Tammam’s commentary on the book of “Hamasah” was highly regarded by both his contemporaries and later philologists. Although dozens of commentaries have been written on this

work, researchers often refer to the commentary of Khatib Tabrizi when studying the poems in this book. The article provides information about the reason for the creation of this anthology, the book of “*Hamasa*” by Abu Tamam, interpretation on this book and the merits of Khatib Tabrizi.

Keywords: Khatib Tabrizi, Abu Tammam, “*Hamasa*”, anthology, interpretation

Article history: received – 15.03.2023; accepted – 31.03.2023

Giriş / Introduction

Ədəbiyyatşünaslığın inkişafında antologiyaların tərtibinin xüsusi rolu vardır. Orta əsrlər ərəb filoloqlarının tərtib etdikləri antologiyaların daha çox tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin yüzilliklərdə müxtəlif səpkili onlarla sanballı şeir topluları hazırlanmışdır. Şifahi inkişaf etmiş poeziyanın qələmə alınması, məzmununa görə qruplaşdırılması filoloqlar qarşısında duran vacib işlərdən sayılmışdır. Bu, onun qorunması və qədim nümunələrin sonrakı yüzilliklərə ötürülməsi üçün əvəzsiz vasitə idi. Ərəblər böyük əraziləri əhatə edən, müxtəlif xalqların yaşadığı Xi-

lafət mədəniyyətinin əhatəsində öz milli kimliyini, mənəvi dəyərlərini yaşatmalı idilər.

Ərəb ədəbiyyatı antologiyalarının tərtibi, əsasən IX əsrdən başlamışdır. Filoloqların gərgin əməyi nəticəsində toplanmış şeir nümunələri ilkin qaynaq kimi götürülərək, onun əsasında nəzəri əsərlər yazılmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda onlarla mötəbər mənbə sayılan antologiyalar vardır. Həmin antologiyalardan biri də “*Həmasə*” divanıdır. Cahiliyyə dövründən başlayaraq, IX əsr ərəb ədəbiyyatını əhatə edən bu irihəcmli əsər şair, filoloq Əbu Təmmam (788-845) tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ərəb ədəbiyyatşünaslığında antologiyaların tərtibi: Ərəblərin orta əsrlər ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafında atdıqları mühüm addımlardan biri də qədim ərəb ədəbiyyatının yazıya köçürülməsi idi. Məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatı islamdan əvvəl şifahi şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir. İlk dövrlərdə həmin nümunələrin cəmlənməsi üçün filoloqlar bir müddət bədəvilər arasında yaşamış, hafizələrdə qorunan inciləri səhra sakinlərindən dinləyərək müxtəlif qruplaşma şəklində antologiyalar tərtib etmişlər. Uzun illər dildən-dilə gəzərək yaddaşlarda qorunan həmin qədim nümunələr VIII əsrdən başlayaraq toplanmış, IX əsrdə daha mötəbər əsərlər yaranmışdır.

“Antologiya” yunan sözü olub müxtəlif yazıçıların əsərlərindən (əsasən, şeirlərindən) ibarət seçilmiş əsərlər məcmuəsidir [2, s.111]. Ərəb dilində bu terminin qarşılığı olaraq “əl-muxtarat əl-ədəbiyyə” (“ədəbi seçmələr”) deyilir.

Məlumdur ki, müasir filoloqlar tərəfindən mahiyyətinə görə Abbasilər dövrü ədəbiyyatının birinci mərhələsi “Yeniləşmə hərəkatı ədə-

biyyatı (750-IX əsrin əvvəli)” adlandırılmışdır. Yeniləşmə dövrü adlandırılan birinci dövr qeyri-ərəblərin elm və ədəbiyyatda rolunun artması, qədim ərəb ənənələrindən uzaqlaşma kimi qiymətləndirilir. Keçmiş ənənələrə meylin artması ikinci mərhələnin (IX başlanğıcı – X başlanğıcı) xüsusiyyətidir. Bu yeni hərəkatın tərəfdarları “qədimin qayıdışı”, yaxud “ənənənin qayıdışı” yeniləşmə ədəbiyyatını qədim ərəb ənənələrinə qarşı qoymağa cəhd edirdi [12, s.39, 49].

Rusiyalı şərqşünas prof. İ.M.Filştinski bildirdi ki, ilk dövrlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin əksəriyyəti məvəlilər olmuşlar. Filologiyanın digər sahələri kimi, o da ərəb torpaqlarında yaranmışdır. Alim qədim ərəb poeziyasına marağın artmasından və yazıya alınmasından bəhs edərkən, buna səbəb iki cəhəti göstərmişdir. Bir tərəfdən, VIII-IX əsrlərin filoloqları Quranı anlamaq və şərh etmək üçün lazım olan linqvistik materialları qədim ərəb poeziyasından götürmək istəmişlər. Bu, qədim poeziyanı mənimsəmək, dərinəndən araşdırmaq zərurətini yaratmışdır. Digər tərəfdən, IX əsrdə filoloqların, xüsu-

sən islamdan əvvəlki antik dövr ədəbiyyatına marağının artması onları məhv olmaqdan qorumaq məqsədi daşıyırdı. Buna görə də, VIII əsrdən başlayaraq filoloqlar qədim ərəb poeziyası nümunələrini toplayaraq antologiyalar tərtib etmişlər. Antologiyaların tərtibi qədim mətnləri öyrənmək və nəzəri cəhətdən təhlil etmək üçün qiymətli mənbə idi. Bununla da, poetik nümunələr müqayisə edilir, düzgün variantlar seçilir, anlaşılmaq məqamlar, şərh və sözlər itirdiyi mənalara görə izah olunurdu. Filoloqlar bütün müasir poeziyanı rədd etməklə, bu işdə onları faydalı saymırdılar. Ancaq “yeni poeziya”ya bu münasibətin kökləri daha dərinidir. Bu, şüublərin qədim ərəb poetik ənənələrinə hörmətsizliklə yanaşmalarına etiraz idi. Hətta “yeni şairlər” sırf ərəb mənşəli olsalar da, öz yaradıcılıqlarında qeyri-ərəb mədəniyyətinin təsirindən yayına bilmirdilər. Filoloqlar qədim poeziyanın mütləq üstünlüyünü şüublərin qəti şəkildə qəbul etmədikləri Xilafət mədəniyyətində ərəb prinsipinin prioritet olduğunu göstərirdilər [13, s.459-460].

Ədəbiyyat tarixində məşhur antologiya müəlliflərindən bəhs edərkən Əl-Mufəddal əd-Dabbinin (...-780), Həmmadın (694/5-772/3), əl-Əsməinin (740-828), İbn əs-Sikkitin (802-858), əs-Sukkarinin (...-888), Səlabinin (815-904), İbn əl-Ənbarinin (...-939), Həməzə əl-İsfəhaninin (X əsr), Əbül-Fərəc əl-İsfəhaninin (897-967), İbn Quteybənin (...-889), İbn Səllam əl-Cumahinin (758-846) və başqa ərəb filoloqlarının adlarını qeyd etmək mümkündür. Onların sayəsində qədim dövr və müasirləri olmuş şairlərin şeirləri zamanımıza qədər gəlib çatmışdır.

İtaliya şərqsünası Françesko Qabrieli də antologiyaların tərtibini qədim poeziyanın unudulmaması və tədqiqi üçün yüksək iş kimi qiymətləndirmişdir [11, s.18]

Ədəbiyyat tarixində mötəbər mənbə kimi müraciət olunan onlarla antologiya vardır. Onlardan biri də Əbu Təmmamın “Həməsə” divanıdır. Bu, ərəb dilində “qəhrəmanlıq” deməkdir. Divan quruluşu və mahiyyəti ilə hər zaman filoloqların diqqətini çəkmişdir. Professor Malik Mahmudov həmin antologiya haqqında yazmışdır: “Həməsə” ərəb ədəbiyyatının 300 illik dövrünü əhatə edən və Əbu Təmmama qədər yazılmış ən yaxşı şeir nümunələrini özündə cəmləş-

dirən bir əsər kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu şeirlərin düzgün mənalarnı geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq məqsədi ilə müxtəlif dövrlərdə bir çox alimlər tərəfindən şərh edilmişdir” [8, s.130].

Antologiyaların yaranmasında qədim ədəbiyyatı qorumaqla yanaşı, ərəb və qeyri-ərəblər arasındakı qarşıdurma şübi hərəkətinə cavab olaraq yaranmışdır. Buna sübut kimi şairlərin kimliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Əbu Təmmamın “Həməsə” divanında, xüsusən muhadramun adlandırılan cahiliyyəni və islamın zühurununu görmüş, bu iki dövrün şahidi olmuş şairlər arasında islam dininə tapınmayan, hətta ona qarşı çıxmış şairlərin şeirlərindən nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, mənbələrə nəzər saldıqda xristian olan Əsvad ibn Zəməə öz dövrünün nüfuzlu ərəb əsilzadələrindən sayıldığı bildirilir. O, açıq şəkildə İslama qarşı çıxanlardandır. Onun üç oğlu olmuşdur: Zəməə, Əqil, Haris. Oğlu Zəməə Bədr döyüşündə müşriklər tərəfindən döyüşmüş, qətlə yetirilmiş qureysli kimi qaynaqlarda göstərilir. Onun adı Bədr döyüşündə öldürülmüş Əbu Cəhl ibn Hişam, Uteybə ibn Rəbiə, Şeybə ibn Rəbiə və bu kimi müşriklər sırasında qeyd olunur [6, s.274]. Əbu Təmmam “Həməsə” divanına Əsvad ibn Zəməanın Bədr döyüşündə öldürülən oğlu Zəməaya söylədiyi mərsiyəni daxil etmişdir. Bu nümunə bir daha onu göstərir ki, bu antologiyanın tərtibində əsas məqsəd əzəmətli ümummüsəlman mədəniyyətində, müxtəlif xalqların əhatəsində öz milli kimliyini, söz xəzinəsini qorumaq olmuşdur.

Əbu Təmmamın “Həməsə” divanı quruluşu və tərtib xüsusiyyətinin mükəmməliyinə görə, tez bir zamanda məşhurlaşmışdır. Sonralar ədəbiyyat tarixində müxtəlif müəlliflər tərəfindən eyni adda əsərlər yazılmışdır. Filoloqlar bu mükəmməliyə bərabər əsərlər yaratmağa cəhd etmişlər. Fil.e.d. Qaley Allahverdiyev kitabında onlardan iyirmi iki müəllifin adını göstərmişdir. Həmin antologiyaların hamısı dövrümüzə gəlib çatmamışdır [1, s.32].

Əbu Təmmam və “Həməsə” divanının yaranması: “Həməsə” divanının tərtibçisi Əbu Təmmamın yaşadığı IX əsr, Abbasilərin ikinci mərhələsinə təsadüf edir. Bu mərhələ həm siyasi, həm də ədəbi mühitdə özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Əbu Təmmam Həbib ibn Aus Tai (788-845) Dəməşq yaxınlığında Casim kəndində yunan mənşəli xristian ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlığı orada keçmişdir. Şair islamı qəbul etdikdən sonra bunu fəxrlə bildirmiş, hətta özünü Tayy qəbiləsinə mənsub təmizqanlı ərəb kimi tanıtmışdır. Atası ilə Dəməşqdə yaşamış, toxuculuqla məşğul olmuşdur. Əbu Təmmam şair kimi məşhurlaşmaq üçün Suriyanın, İraqın və Misirin müxtəlif şəhərlərini gəzmişdir. Bağdad da nüfuz qazanmadığını görüb, müxtəlif məkanlara səfər etmiş, ən çox Mosulda yaşamışdır. Nəhayət, onun haqqında məlumat əl-Mutəsimə (833-842) çatmış, xəlifənin saray şairi olmuşdur. O, çox yerlər gəzmişdir ki, bu da onun dövrünün bir sıra tanınmış adamları ilə tanış olmasına şərait yaratmışdır. Belə səfərlərin birində “Kitab əl-həməsə” yaranmışdır. Şair Həsən ibn Vəhb ibn Zəyyatın yanında dəftərxanada işləmiş, Mosulda poçta başçılıq etmişdir. O, 843-cü ildən vəfat edənə qədər iki il burada işləmişdir. Şairin divanında mədhiyyə, mərsiyə, vəsf, qəzəl, fəxriyyə, həcv, zuhdiyyə mövzularında çoxlu şeirlər vardır. Ədəbiyyat tarixində o, şair, filoloq və ərəb antologiyalarının tərtibçisi kimi yadda qalmışdır [10, s.6-10; 13, s.378-379].

Şair İslam dövlətinin siyasi cəhətdən gərgin, müxtəlif çəkişməli dövründə yaşamışdır. IX əsr ərzində Xilafət daxildəki etirazlardan sarsıdıcı zərbələr almışdı. İran və Orta Asiyada, Qafqazda, Ərəbistanda, İraqda və Suriyada, eləcə də Xilafətin digər ərazilərində üsyanlar baş vermişdi. Bunlardan biri də Azərbaycanda Babək hərəkatı idi. Bağdad xəlifələri iyirmi ilə yaxın mübarizədən sonra böyük çətinliklə Azərbaycanda Babəkin başçılığı ilə Xürrəmilər üsyanını (816-837) yatırma bilmişdilər [13, s.362].

Şeirlərindən, mənbələrin verdiyi məlumatlardan da aydın görünür ki, Əbu Təmmam yaradıcılığında digər mövzulu şeirlərlə yanaşı, dövrünün siyasi hadisələrinə də biganə qalmamışdır. Xüsusən onun yaradıcılığında əksini tapmış Xilafət ərazisindəki qarşıdurmalar, Babək hərəkatı müasir tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur. Fil.ü.f.d., dos. Elxan Əzizovun apardığı araşdırmadan da aydın görünür ki, Ət-Təbərini, Yaqut Həməvinin, Əbu Bəkr əs-Sulinin və başqa müəlliflərin əsərlərində Əbu Təmmamın Bəzz qalası, Xürrəmilər hərəkatı, etirazları

yatırmaq üçün cəlb olunmuş ərəb sərkərdələri, Babəkin qətlə yetirilməsi haqqında şeir nümunələri əksini tapmışdır [4, 6, 11, 12].

Əbu Təmmamın yaradıcılığında “Həməsə” antologiyasının xüsusi yeri vardır. Mahiyyəti və mükəmməlliyinə görə o, bütün dövrlərdə filoloqların, şərhçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Kitabın tərtiblə bağlı da mənbələrdə maraqlı fikirlər bildirilmişdir. Bu fakta əksər ədəbiyyat tarixlərində rast gəlinir. Əsərin şərhçilərindən biri azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi bu barədə bildirir ki, “bir gün Əbu Təmmam Xorasan hakimi Abdullah ibn Tahir ibn Hüseyinin yanına yollanır ki, ona yazdığı mədhiyyəni təqdim etsin və mükafat alsın. Ancaq ibn Tahir şairin ümidlərini doğrultmur və Əbu-l-Fərəc əl-İsfəhaninin xəbər verdiyi kimi, şairi olduqca soyuq qarşılayır, mükafat kimi ona yalnız min dinar verməyi əmr edir. İbn Tahirdən inciyən vüqarlı şair yerə atılmış bu pulları götürmür, onun yanındaca onu xidmətçi oğlana verir. Ona göstərilən etinasızlıqdan bərk tutulan şair geri dönmür. İraqa qayıdarkən onu Həmədanda yaşayan nadir və qiymətli kitab həvəskarı Əbu-l-Vəfa ibn Səlmə evinə qonaq çağırır və bir neçə gün onlarda qalmağı şairə təklif edir. Elə bu vaxt Həmədanda güclü qar yağır və yollar bağlanır. Əbu Təmmam yollar yenidən açılana qədər burada qalmağa məcbur olur. Şair vaxtının çoxunu dövrünün ən zəngin kitabxanalarından sayılan Əbu-l-Vəfanın kitabxanasında keçirir. Bu deyilənlər IX yüzillikdə Azərbaycanda zəngin kitabxanalar olduğunu, elm və mədəniyyətin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini də göstərir” [1, s.17-18].

Əbu Təmmamın “Həməsə” divanının mündəricatına nəzər saldıqda onun məzmununa görə on hissəyə ayrıldığı görünür: 1) əl-həməsə; 2) əl-mərası; 3) əl-ədəb; 4) ən-nəsib; 5) əl-hica; 6) əl-ədyaf və əl-mədih; 7) əs-sifat; 8) əs-seyr və ən-nuas; 9) əl-mulah; 10) məzəmmə ən-nisa [9, s.1320].

“Həməsə” irihəcmli antologiyadır. Burada ərəb ədəbiyyatında ənənəvi olaraq adlarına tez-tez rast gəldiyimiz şairlərlə yanaşı, bu gün o qədər də tanınmayan müəlliflərin şeirlərindən nümunələr də daxil edilmişdir. Əbu Təmmam “Həməsə”yə cahiliyyə dövründən başlayaraq, öz müasirlərinə qədər iki yüz əlli üç şairin şeiri-

ni daxil etmişdir. Onlardan yüz yeddi nəfər cahiliyyə, əlli beş nəfər muhadram, yəni cahiliyyə və islam, on səkkiz nəfər ilk islam, on doqquz nəfər islam, yüz dörd nəfər əməvi, iyirmi nəfər muhadram, yəni əməvi və abbasi, iyirmi doqquz nəfər abbasi dövrünün şairidir [3, 2].

“Həmasə” divanının şərhçiləri haqqında: Şərhçilik, ümumiyyətlə çətin bir sahədir. Həmin sahə ilə məşğul olan alimlər filologiya elminin bütün istiqamətlərini bilməli idilər. Xüsusən cahiliyyə dövrünü əhatə edən şeir topluslarının şərhini daha çətin və məsuliyyətli idi. “Həmasə”yə daxil edilmiş şeirlərin əksəriyyəti cahiliyyə şairlərinə aid idi. Prof. Malik Mahmudov yazmışdır: “Bu əsəri şərh etmək üçün həm Cahiliyyə dövrünün, həm də islam dövrünün tarixi, ictimai, siyasi və mədəni şəraitini dərinlən bilmək, ərəb dilinin bütün incəliklərinə mükəmməl yiyələnmək lazım idi. Bununla yanaşı, Şərq xalqlarının da tarixini, folklorunu, ictimai-iqtisadi şəraitini öyrənmək tələb olunurdu. Yalnız bütün bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir alim “Həmasə”ni hərtərəfli şərh edə bilərdi” [8, s.132].

“Həmasə” divanına daxil edilmiş şeir nümunələrinin böyük qismi cahiliyyə dövrünə aid olduğundan, anlaşılmaq məqamları çoxdur. Bəzi sözlərin arxaikləşməsi, əvvəlki mənasını sonralar daşımaması həmin şeirlərin şərhini zərurətini yaradırdı. Əbu Təmmamın tərtib etdiyi antologiyaya mükəmməlliyi ilə hər zaman filoloqların, şərhçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mənbələrə nəzər saldıqda bu əsərə şərh yazmış onlarla alimin adını göstərmək mümkündür. Katib Çələbi “Kəşf əz-zünun” əsərində həmin alimlərdən iyirmi birinin adını qeyd etmişdir: Onlardan şair və ədib Əbu Hilal Həsən ibn Abdulla Əskərini (920-1005), Əbu Muzəffər Məhəmməd ibn Adəm Hərəvini (...-1023), Əbu Fəth Osman ibn Cinnini (941-1002), Əbu Həsən Əli ibn İsmail ibn Səid Luğəvini (1007-1066), Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Sulini (880-947), Əbu Qasim Zeyd ibn Əli Fəsəvini (...-1075), Abdulla ibn Əhməd Şamatini (...-1028), Əbu Məhasin Məsud ibn Əli Beyhəqini (...-1149), Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Mərzuqini (...-1030) və başqalarını göstərmək olar. Azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi onlardan biridir [7, s.611-612]. Ərəb alimi Doktor Ğarid əş-Şeyx

şərhçi alimlərin sayının iyirmi doqquz müəllif olduğunu göstərmişdir [5, s.4-6]. Fil.e.d. Qaley Allahverdiyev “Həmasə” divanına müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq dövrümüzə gəlib çatmış və çatmamış təxminən əlli iki şərhini yazılmasını bildirmişdir [1, s.40-48].

Orta əsrlər şərhçilik tarixinə nəzər saldıqda onlarla görkəmli alimlər sırasında Xətib Təbrizinin özünəməxsus mövqeyi vardır. Ədəbiyyatşünaslıqda onun xidmətlərindən bəhs edərkən, Xətib Təbrizi şəxsiyyəti şair və alim kimi göstərilir. Lakin onun elm tarixindəki xidmətləri daha yüksək qiymətləndirilir. Mənbələrə müraciət etdikdə alimin bir sıra mötəbər əsərlərə şərhlər yazması bildirilir. O, şair Əbu Təmmamın divanına yazılmış “Əbu Təmmamın divanının şərhini”nin, şair Mütənəbbinin (915-965) divanına yazılmış “Mütənəbbi divanının şərhini”nin, Əbul-Əla əl-Mərrinin əsərinə yazdığı “Səqt əz-zəndin şərhini”nin, Qədim ərəb poeziyasının şah əsəri sayılan müəlləqələr toplusunun “On qəsidənin şərhini”nin, görkəmli ərəb filoloqu əl-Mufəddəl əd-Dabbinin (...-780) qədim şeirlərindən ibarət antologiyaya sayılan “Mufəddəliyyatın şərhini”nin və başqa əsərlərin müəllifidir. Onlar arasında “Həmasə” divanının xüsusi yeri vardır.

Antologiyaya yazılmış mövcud şərhlərin hər biri müəlliflərin özünəməxsus yanaşması ilə seçilir. Dövrümüzə həmin şərhlərin az qismi gəlib çatmışdır. Qürurverici haldır ki, əksər filoloqlar “Həmasə” divanından nümunə gətirilərkən, məhz Azərbaycanlı alimin şərhindən bəhrələnməmişdir. Xətib Təbrizinin “Həmasə” divanına şərhini müasir ədəbiyyat tarixçilərinin, filoloqların şeir nümunələrinin izahını verərkən müraciət etdikləri əsas mənbədir. “Azərbaycan aliminin ən böyük xidməti şeirin hərtərəfli izahı metodunu ilk dəfə olaraq irəli sürməsi və öz əsərlərində bunun parlaq nümunəsini verməsidir. Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq, həm tarixi, həm ictimai mühitlə, həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya, həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu, alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə, müsəlman xalqlarının mədəniyyətinə gətirdiyi birinci yenilik idi” [8, 1972: 54].

Şərhlər arasında Xətib Təbrizi və Mərzuqinin təhlilləri bir-birinə çox yaxındır. Fikirlərin

açılması, izahı demək olar ki, eyni şəkildədir. Bu səbəbdən də, çox vaxt tədqiqatçılar Xətib Təbrizinin təhlillərinə paralel şəkildə Mərzuqinin şərhinə də müraciət etmişlər. Lakin azərbaycanlı alimin sözlərin leksik izahlarına xüsusi diqqət yetirməsi, sözlərin mənalarnın köklərini təhlil etməsi müəllifin özünəməxsus şərh üsulu idi.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Əbu Təmmam şeirləri arasında dövrünün siyasi mənzərəsini əks etdirən nümunələr də vardır. Onların bir qismi Azərbaycanda baş vermiş etirazlarla bağlıdır. Babək hərəkatına, xalqın ərəb hakimiyyətinə qarşı ayağa qalxmasına tənqidi yanaşan şair hakim təbəqənin ədalətini şeirlərində tərən-

nüm etmişdi. Burada bir məsələ diqqəti çəkir. Əbu Təmmamın siyasi mövqeyi ərəb hökmranlığına qarşı çıxanlara etiraz idi. Azərbaycanda baş verənlər də bura daxildir. Müəllifin bu mövqeyi bütün mənbələrdə əksini tapmışdır. Lakin elmin gücü və aliliyi siyasi tərəfləri uzaq tutaraq ən dəyərli şərhə önə çəkmişdir. Belə ki, Babək hərəkatına qarşı şeirlər yazan, kəskin şəkildə öz münasibətini bildiren Əbu Təmmamın “Həmasə” divanına yazılmış şeirlər arasında azərbaycanlı alim Xətib Təbrizinin əsəri daha geniş yayılmış, məşhurlaşmışdır. O, müasir ədəbiyyat tarixlərində tədqiqatçıların ən çox istinad etdiyi, yararlandığı mənbələr sırasındadır.

Nəticə / Conclusion

Ədəbiyyatşünaslıqda orta əsrlərdə tərtib edilmiş antologiyaların rolu və əhəmiyyəti haqqında müasir filoloqların hər birinin özünəməxsus fikirləri, təhlilləri vardır. Onlar qədim və orta əsrlərdə yaşamış şairlərin qiymətli irsinin qorunması, yaşadılması üçün əvəzsiz qaynaqlardır. Həmin mənbələr sırasında Əbu Təmmamın “Həmasə” divanı xüsusi zirvədə dayanır. “Həmasə” divanına müxtəlif dövrlərdə onlarla şərh yazılmışdır. Lakin onlardan ən məşhuru və geniş yayılanı azərbaycanlı alim Xətib Təbrizinin

şərhidir. Müasir tədqiqatçıların bu şərhə yüksək qiymət verməsi və müraciət etməsi qürurverici haldır. Onun şərhçilik sənətində xidmətləri, elmi üslubu tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, eyni zamanda iki mədəniyyətin birgə inkişafı və mədəni əlaqələrin dərinləşməsinə gözəl nümunədir. Digərləri ilə müqayisədə Xətib Təbrizinin şərhinə üstünlük verilməsi azərbaycanlı alimlərin hər dövrdə yüksək zəka nümayiş etdirdiklərinin göstəricisidir.

Ədəbiyyat / References

1. Allahverdiyev, Qaley. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri (Xətib Təbrizinin “Şərh əl-Həmasə” kitabı əsasında). – Bakı, 2004.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. C.1. – Bakı: Elm, 1966.
3. Əsilan, Abdulla. Mucəmm əş-şuarai əl-həmasə. – Ər-Riyad, 1982.
4. Əzizov, Elxan. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi. – Bakı, 2004.
5. Ğarid əş-Şeyx. əl-Muqəddimə. Şərh divan əl-Həmasə. – Beyrut-Lubnan, 2000.
6. İbn Hişam. Seyrə ən-nəbəviyyə. – Beyrut, 1990.
7. Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun. C.1. – Beyrut-Lubnan.
8. Mahmudov, Malik. Xətib Təbrizi (həyatı və yaradıcılığı). – Bakı, 1972.
9. Təbrizi, Xətib. Şərh Divan əl-Həmasə. – Beyrut-Lubnan, 2000.
10. Ал-Фахури, Х. История арабской литературы. – Москва, 1961.
11. Габриэли, Ф. Основные тенденции развития в литературах. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых. – Москва, 1978.
12. Соловьев, В., Фильштинский, И., Юсупов, Д. Арабская литература. – Москва, 1964.
13. Фильштинский, И.М. История арабской литературы. Т. 1. – Москва, 1985.

Книга “Хамаса” и роль Хатиба Тебризи в арабском литературоведении

Улькер Закиргызы (Мамедова)

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Резюме. Арабский народ всегда гордился своей богатой поэзией, говоря о своем прошлом и духовном богатстве. Тот факт, что это богатство имеет глубокие корни, был источником гордости для арабов. Антологии сыграли незаменимую роль в сохранении литературных образцов как исторического процесса. В арабской литературе существуют десятки авторитетных антологий. Одна из них книга “Хамаса” Абу Таммама.

Известно, что часто возникают трудности в понимании поэтических образцов, относящихся к невежественному и раннеисламскому периодам. Поэтому их комментирование было необходимо. Известны имена многих ученых, занимавшихся комментарием в средние века. Одним из них был Хатиб Тебризи. Комментарий занимает особое место в творчестве этого азербайджанского ученого. Комментарий Абу Таммама к книге «Хамаса» был высоко оценен как его современниками, так и более поздними филологами. Хотя к этому произведению написаны десятки комментариев, исследователи часто ссылаются на комментарии Хатиба Тебризи при изучении стихотворений в этом произведении. В статье приводится информация о причине создания этой антологии, о самой книге “Хамаса” Абу Таммама, комментарии к этой книге и заслуги Хатиба Тебризи.

Ключевые слова: Хатиб Тебризи, Абу Таммам, “Хамаса”, антология, комментирование